

VU Research Portal

Het einde nabij en voorbij

Stoffels, H.C.

2017

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Stoffels, H. C. (2017). *Het einde nabij en voorbij*. Vrije Universiteit Amsterdam.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

Dit verhaal begint op een warme donderdagmiddag in de Kerkstraat in Den Haag. Het is 14 juli 1960. Zoals op andere dagen in deze lange zomervakantie speel ik als achtjarige jongen op de stoep mijn knikkerspel. Maar deze middag ben ik er met mijn gedachten niet helemaal bij. Er gaan geruchten dat zo dadelijk, om kwart voor twee, de wereld zal vergaan. Een groep gelovigen heeft zich op de flanken van de Mont Blanc teruggetrokken in afwachting van de dingen die komen gaan. Er zal een enorme bom ontploffen, de aarde zal uit haar koers raken en de oceanen zullen de continenten overstromen. Alleen hoog in de bergen is kans op overleven. De Haagse Kerkstraat ligt weliswaar achter de duinen, maar zal het bij een dergelijke vloedgolf niet gaan redden.

Als ik naar de strakblauwe hemel kijk, is er niets bijzonders te zien. Ik geloof het verhaal ook eigenlijk niet, maar toch... Stel je voor dat het waar is. Ik ben er niet helemaal gerust op. Tergend langzaam kruipen de wijzers van de kerkklok naar kwart voor twee. Maar nog steeds wijst niets erop dat zich zo dadelijk een wereldramp zal voltrekken. Als de klok ruim voorbij kwart voor twee is, durf ik opgelucht adem te halen. Niets aan de hand gelukkig. Wat een onzin ook. Met een licht gevoel van gêne – ik heb toch even in de voorspelling geloofd – verdiep ik mij weer in de wondere wereld van het knikkeren. Maar wel is deze middag het eerste zaad van een levenslange nieuwsgierigheid gezaaid.¹ Wat zijn dat voor mensen en groepen die alles achter zich laten om op een berg het wereldeinde af te wachten? Hoe komen ze bij dit soort gedachten? Hoe houden ze zich staande in een doorgaans sceptische of vijandige wereld? En wat gebeurt er met hen als het voorspelde einde uitblijft? Met deze vragen zal ik me in dit afscheidscollege bezighouden.

Eindtijdgedachten

De Mont Blancgroep is een extreem voorbeeld, maar in alle wereldgodsdiensten komen gedachten over het einde van de wereld of het einde der tijden voor. Op enig moment – en dat kan heel binnenkort zijn – zal God of zullen de goden een eind maken aan het leven zoals we dat nu kennen, zo verwacht men. Apocalyptische teksten in het Oude en Nieuwe Testament, maar ook in de Koran en in andere heilige geschriften hebben vele miljoenen tot op de dag van vandaag troost geschonken, schrik aangejaagd en tot daden aangezet. Teksten over een toekomst waarin Jezus, of de joodse Messias, of de islamitische Mahdi of de boeddhistische Maitreya op aarde zal komen om de zijnen te verlossen, om een rijk van vrede en voorspoed te stichten, om een nieuwe wereld te scheppen, maar ook teksten waarin aangekondigd wordt, dat de Antichrist met steun van Satan de wereld zal beheersen, dat de gelovigen vervolgd worden en dat vreselijke rampen zich zullen voltrekken.

¹ Zie bijv. Stoffels 1976.

Ongeveer de helft van de Amerikaanse christenen (48%) verwacht dat Christus nog voor het jaar 2050 op aarde terugkeert.² Ook in Nederland komt dit geloof voor, zij het op bescheidener schaal. Uit een onderzoek onder EO-leden van tien jaar geleden bleek in ieder geval dat de helft een zeer spoedige wederkomst van Christus verwachtte (Dekker en Vollbehre 2007, 18). Zo is de populaire baptistenpredikant Orlando Bottenbley uit Drachten er absoluut van overtuigd dat hij de wederkomst nog tijdens zijn leven gaat meemaken.³

In dit verband spreken evangelische en fundamentalistische christenen graag van 'The Rapture', een plotselinge ten hemelopneming van de ware gelovigen. Hal Lindsey kreeg wereldwijde bekendheid met boeken als *The Late Great Planet Earth* (1970) en *The 1980s: Countdown to Armageddon* (1981), waarin hij op basis van Bijbelse profetieën doemscenario's voor de nabije toekomst ontwierp. De stichting van de staat Israël in 1948 was voor hem en vele anderen een teken dat het einde der tijden nu spoedig zou aanbreken en zeer vermoedelijk in 1981. Lindsey, nu 87, is nog steeds actief en verwacht de 'rapture' nog steeds zeer binnenkort. De 'rapture' is ook een geliefd thema in romans en films met veelzeggende titels als *A Thief in the Night* (1972), *Left Behind* (1995) en *In the Blink of an Eye* (2009). Hoe redden de achterblijvers zich als de ware gelovigen plotseling verdwenen zijn?

En telkens in de geschiedenis waren er religieuze profeten en groepen, die meenden de precieze dag en ure te kennen waarop de Apocalyps zou beginnen, de wereld ten onder zou gaan, de gelovigen weggevoerd zouden worden naar de hemelse gewesten of – in een meer sciencefictionachtige variant – door middel van vliegende schotels op een andere planeet in veiligheid zouden worden gebracht. Hoe kwamen zij aan hun bijzondere inzichten?

Grofweg gezegd, heb je de exegeten, de visionairen en de activisten. De exegeten komen op grond van interpretatie van heilige teksten, de stand van de sterren of diverse natuurverschijnselen tot de conclusie dat de geschiedenis op haar einde loopt. De visionairen staan naar eigen zeggen in rechtstreekse verbinding met God, met de geestenwereld, met bovenaardse machten. In een droom of visioen krijgen zij een voorschouw van wat de wereld te wachten staat. Of ze fungeren als medium en krijgen boodschappen van gene zijde door. Tenslotte zijn er de activisten, die vervuld van heilig ongeduld het einde door hun handelen naderbij willen brengen.

Een bijzondere subcategorie van de exegeten vormen de rekenaars, die op basis van tekstgegevens de exacte datum van de Apocalyps denken te kunnen berekenen (Kranenborg 1996).

Een voorbeeld van zo'n rekenaar was de ultraconservatieve katholiek prof.dr. Frans Rutten, voormalig secretaris-generaal van het Ministerie van Economische Zaken. Op grond van een naar eigen zeggen '100 procent betrouwbare econometrische methode' had hij berekend dat de eindtijd op 11 april 2002 des avonds om half negen met een krachtige klarenstoot zou beginnen.⁴ Een 'heel

² Zie: <http://www.pewforum.org/2013/03/26/us-christians-views-on-the-return-of-christ/>. Zie ook Boyer 1992.

³ Zie: <http://www.eo.nl/magazines/visie/artikel-detail/jezus-komt-binnen-25-jaar-terug/>.

⁴ Zie: [https://nl.wikipedia.org/wiki/Frans_Rutten_\(econoom\)](https://nl.wikipedia.org/wiki/Frans_Rutten_(econoom)).

groot vijftien minuten durend wonder' zou zich dan in het bedevaartsplaatsje Garabandal in Noord-Spanje manifesteren.⁵ Met tweehonderd gelovigen stond Rutten op de bewuste avond op een heuvel net buiten het dorp te wachten, maar om negen uur moest hij erkennen, dat zijn rekenmethode had gefaald. Hij begreep er niets van.⁶

Kenmerken

Norman Cohn omschreef in zijn klassieker *The Pursuit of the Millennium* uit 1957 eindtijdbewegingen als bewegingen die verlossing opvatten als collectief, aards, nabij, totaal en miraculeus. Collectief, als iets wat de gelovigen gezamenlijk deelachtig zullen worden, dus niet puur individueel; aards, de verlossing zal hier op aarde plaatsvinden, niet in de hemel; nabij, het einde dient zich binnenkort aan; totaal, de verlossing behelst een transformatie van alle leven op aarde; en tenslotte miraculeus, want bovenaardse machten spelen een belangrijke of beslissende rol (Cohn 1970, 5; zie ook Wessinger 2011, 3–6).

Het wereldbeeld van eindtijdbewegingen is doorgaans sterk dualistisch: er is een strijd gaande tussen Goed en Kwaad, tussen de kleine groep van ware gelovigen en de rest van de wereld, die decadent, corrupt en verdorven is. Het is wit en zwart, grijstinten zijn niet voorradig. Grijs is ook zwart. Wie niet tot de groep behoort, valt buiten de reddingsboot en gaat jammerlijk ten onder. Er is een goddelijk plan met de geschiedenis en de ontknoping is op handen. De eindtijdbeweging speelt daarbij een cruciale rol. Zij vormt het centrum van een kosmisch drama, dat zijn weerga niet kent.

Binnen de zojuist geschetste bandbreedte is de variatie in eindtijdbewegingen ondertussen nog gigantisch groot, niet alleen qua achtergrond – christelijk, joods, islamitisch, boeddhistisch, esoterisch of een mengeling van allerlei tradities – maar ook qua opvattingen en handelwijzen: een groep kan bidden en afwachten, kan een alternatieve leefstijl propageren, kan actief gaan getuigen van het naderend einde en kan in een enkel geval zelfs tot geweld overgaan om de Apocalyps naderbij te brengen (Wessinger 2011, 6).

Een voorbeeld van een groep die zich voornamelijk bezighield met bidden, zingen en wachten was de kleine naamloze pinkstergroep, bestaande uit negen volwassenen en zeven kinderen, die zich in het najaar van 1980 in een woonhuis in Harderwijk had verschanst. De gordijnen bleven dag en nacht gesloten, de kinderen gingen niet meer naar school en de schaarse communicatie met de buitenwereld verliep via het klepje van de brievenbus. Als de uitverkoren bruidsgemeente van Christus wachtte de groep biddend en zingend op Zijn wederkomst en dat kon elk moment gebeuren. Bezorgde buurtbewoners drongen aan op ingrijpen. Uiteindelijk praatte een maatschappelijk werkster en een politieagent de leden van de groep naar buiten en werden zij opgevangen in een naburig klooster. Enkele maanden later bleken ze verhuisd te zijn naar Borne in Twente, waar ze hun gebed voortzetten, maar inmiddels iets minder schuw op de buitenwereld reageerden. De leidster van

⁵ 'Frans Rutten ziet wederkomst Jezus', *NRC Handelsblad*, 15 maart 2001 (via LexisNexis Academic).

⁶ 'Wonder blijft uit in Garabandal', *ANP*, 12 april 2002 (via LexisNexis Academic).

de groep, An Ducrock, zei in een interview met de Telegraaf: “Elke dag kijken we naar de lucht of de wolk al komt. Het is een heerlijk leven, zó uitverkoren te zijn.”⁷

Een hedendaags voorbeeld van een vreedzame, teruggetrokken eindtijdbeweging met een alternatieve levensstijl vormt de kleine groep *Wachters van de Nacht* (Jansma 2016). Op hun boerderij in de buurt van Aalten in de Achterhoek bereiden zij zich voor op overleven in de eindtijd. Volgens hen zal de Apocalyps binnenkort met een tsunami aanbreken waarbij grote delen van Nederland onder water komen te staan. Het hoger gelegen Aalten zal daarbij gespaard blijven. Grappenmakers toonden op *Youtube* al satirische filmpjes waarin Aalten aan Zee als een zonnige badplaats werd voorgesteld en waar de lokale middenstand zich moeiteloos aan de behoefte aan strandvermaak aangepast had. Wie echter de waarschuwingen van de groep in de wind slaat, zal daar volgens de Wachters zelf de consequenties van moeten dragen. Hem of haar staat de verdrinkingsdood te wachten. Ondertussen leggen de Wachters grote voedselvoorraden aan ten behoeve van de vluchtelingen die zij uit de Randstad verwachten.

Een voorbeeld van een actief getuigende en waarschuwende groep was *Family Radio* van de Amerikaanse evangelist Harold Camping. Op basis van profetische teksten uit de Bijbel had Camping berekend dat op 21 mei 2011 de Dag des Oordeels zou aanbreken. Eerst zou er een grote aardbeving komen, dan zouden de graven van de gestorven gelovigen opengaan om samen met de levende gelovigen ten hemel opgenomen te worden: de ‘rapture’. Vijf maanden later, op 21 oktober, zouden de ongelovigen geoordeeld worden. Via *Family Radio*, maar ook via straatevangelisatie en billboards werd het publiek gewaarschuwd. Busjes met opvallende teksten reden door de straten van Amerikaanse steden. Ook in Nederland verschenen dat voorjaar aanplakborden van *Family Radio* op de NS-stations: “Roep sterk tot God.”

Een radicaal andere boodschap, niet van vernietiging en ondergang, maar van voorspoed en vrede verkondigde de Schotse kunstschilder en esotericus Benjamin Creme. In het najaar van 1981 verschenen er in een aantal dagbladen paginagrote advertenties, waarin onthuld werd dat sinds enkele jaren de Wereldleraar Maitreya, ‘de Christus’ incognito onder ons woonde. In het voorjaar van 1982 zou hij zich op een zogeheten ‘Verklaringsdag’ via radio en tv aan de gehele mensheid bekend maken. (Stoffels 1982) Op 14 mei 1982 maakte Creme bekend dat de Maitreya zich ophield in een gemeenschap van Pakistaanse en Indiase immigranten in Oost-Londen. Nederlandse volgelingen namen het eerste het beste vliegtuig naar Londen om de Maitreya te gaan zoeken. Helaas bleek de goede man onvindbaar en werd Verklaringsdag voor onbepaalde tijd uitgesteld (Stoffels 1983). Maar achter de schermen bleef Maitreya volgens Creme gestaag doorwerken aan de wereldvrede en wendde hij het gevaar van een Derde Wereldoorlog af.

Voor sommige bewegingen echter is de strijd tussen Goed en Kwaad zo existentieel en absoluut, dat zij de stap naar gewelddadig optreden zetten. Compromissen zijn uitgesloten. De huidige wereld is diep beïnvloed door het Kwaad,

⁷ “We leven vrolijk met de Heer”, *De Telegraaf*, 10 januari 1981, zie ook *De Telegraaf* van 11, 12, 13, 14, 15 en 22 november 1980 (via <http://www.delpher.nl/nl/kranten>).

door de Satan en zijn trawanten. De ware gelovigen – klein in getal – worden onderdrukt door de slechten. Gematigden zijn verraders en staan in feite aan de kant van het kwaad. De gelovigen krijgen de goddelijke opdracht om de Apocalyps in gang te zetten. Zelfopoffering en martelaarschap kunnen verlossend werken en brengen het Goede tevoorschijn. Met geweld wraak nemen op de vijand is van Godswege geoorloofd en geboden. “Vengeance thus becomes an act of piety.” (Flannery 2015, 70)

The Order was in de jaren tachtig een neonazistische organisatie in de Verenigde Staten, die zich tegen de federale overheid verzette en aanslagen pleegde om de wederkomst van Jezus te bespoedigen. De groep hing de leer van Christian Identity aan, sterk racistisch en militant. Er is een strijd gaande tussen de superieure blanken enerzijds en de inferieure joden en niet-blanken anderzijds. De federale overheid zag men als een door zionisten geleide organisatie. Een van haar leiders, Randall Rader, zei: “If God doesn’t start Armageddon soon, I will.” (Flannery 2015, 77)

De orthodox-joodse Yigal Amir die in 1995 het Israëlische staatshoofd Yitzhak Rabin vermoordde, was er heilig van overtuigd dat hij Gods wil uitvoerde (Flannery 2015, 11). De Japanse beweging Aum Shinrikyo dacht dat ze Armageddon kon bespoedigen door in 1995 het dodelijke sarin gas te verspreiden in de metro van Tokyo. Daarbij vielen dertien doden en 5.500 gewonden. De leden geloofden te handelen naar de instructies van Shiva, de hindoeïsche god van vernietiging. Hun leer was een mengeling van het boek Openbaringen, boeddhisme, hindoeïsme en New Age (Flannery 2015, 223). In 1997 benamen 39 leden van de ufogroep Heaven’s Gate zich massaal van het leven. Zij waren ervan overtuigd dat de wereld op het punt stond schoon geveegd te worden. Door hun lichamen als tijdelijke, aardse voertuigen achter zich te laten konden zij als vrije geesten The Next Level, het Koninkrijk der Hemelen bereiken (Partridge 2006). Hun geestelijk testament is nog steeds in de opmaak van 1997 op het internet te vinden.

Gaat het hier om geïsoleerde groepen en enkelingen, de meest gewelddadige eindtijdbeweging van dit moment kent iedereen: Islamitische Staat (IS). In haar ideologie speelt de strijd tussen de ‘kruisvaarders’ (het Westen) en de ‘gelovigen’ (de ware moslims) een essentiële rol. Van 2014 tot 2016 bracht IS de ‘glossy’ *Dabiq* uit, genoemd naar het stadje in Noord-Syrië waar volgens islamitische overlevering de eindstrijd ofwel *Armageddon* zal plaatsvinden. Hier zullen de moslims de legers van Rome verslaan, waarna de Dag des Oordeels zal aanbreken. Een aflevering van *Dabiq* vertoont de zwarte IS-vlag op de Sint-Pieter in Rome.⁸

Aantrekkingskracht

Wat bepaalt de aantrekkingskracht van een eindtijdbeweging? Voor veel mensen is het prettig om te weten waar ze aan toe zijn, waar het met deze wereld allemaal op uitloopt en wat hun eigen aandeel daarin zal zijn. In zekere zin is het eindtijdgelooft, ondanks alle verschrikkingen die de mensheid te wachten staan, voor de aanhangers

⁸ Zie <https://clarionproject.org/islamic-state-isis-isil-propaganda-magazine-dabiq-50/>. Tegenwoordig heet het IS-magazine *Rumiyah* (Rome).

ook een troostend geloof. Immers, deze gebroken wereld, dit aardse tranendal, deze poel des verderfs, zal plaats maken voor iets veel mooiers. Het voedt de kritiek op deze wereld en het onstilbare verlangen naar een andere wereld of naar deze wereld anders. Verlossing. De hemel op aarde. Een gouden toekomst. En die is nabij. Dat geeft de boodschap urgentie. Wie op een zeepkist gaat staan en roept: "Mensen, de wereld vergaat in 3017. Bekeert u!" maakt weinig indruk. 'So what', denken de mensen, 'Het zal mijn tijd wel duren.'

In zekere zin stelt het eindtijdgeloof de andere wereld al present: mentaal, in de eigen definiëring en *framing* van de werkelijkheid, maar ook sociaal, in de onderlinge saamhorigheid binnen de groep gelovigen, in de gezamenlijke beleving van de goddelijke werkelijkheid, in de strijd voor een gemeenschappelijk doel. De Franse socioloog Durkheim noemde dat de *effervescence collective*, de roes van opwindings, waarin geloofsgemeenschappen kunnen geraken. Het geeft natuurlijk ook een geweldige *kick*, te weten dat jij aan de goede kant staat, dat jij weet wat anderen niet (willen) weten, dat jij tot die kleine groep van uitverkorenen behoort.

Charismatisch leiderschap

Voorwaarde is natuurlijk wel dat een potentieel lid de bronnen van kennis waarop de beweging zich beroept serieus neemt. Wie niet in de Bijbel gelooft, komt ook niet onder de indruk van Bijbelse eindtijdprophetieën. Wie het geloof in vliegende schotels grote onzin vindt, zal zich niet bij een ufo-groep aansluiten. En wie alleen de wetenschap als bron van betrouwbare kennis beschouwt, zal zich niet aangetrokken voelen tot iemand die langs mediamieke weg boodschappen van gene zijde zegt te ontvangen.

Er moet dus minimaal een zekere interesse in, een zekere verwantschap met het gedachtengoed van de beweging zijn, wil iemand kans maken om bij de groep te geraken. De persoon gaat erover lezen en bezoekt lezingen en samenkomsten. Hij of zij ontwikkelt intensieve persoonlijke contacten met een of meer groepsleden, komt onder de indruk van de dynamiek en het enthousiasme in de groep, en wordt getroffen door het vermogen van de leider of leiders om een indringende en urgente boodschap te verkondigen op basis van uitleg van heilige teksten, visioenen of een bijzondere openbaring. Hier is sprake van *charismatisch gezag*, dat zich als absoluut en onbetwifelbaar presenteert en zich tegen de gevestigde maatschappelijke of religieuze orde opstelt. "Er staat geschreven..., maar ik zeg u..." Charismatisch gezag is persoonlijk en kan daardoor heel krachtig en uitdagend zijn, maar is tevens uitermate broos en kwetsbaar. De charismatische leider moet zijn gezag telkens opnieuw vestigen door het doen van juiste en gezaghebbende uitspraken.

Charismatisch leiderschap is er niet zomaar vanzelf binnen een groep, maar ontwikkelt zich gaandeweg. Doorgaans is er een ziener, een profeet, een medium, althans iemand aan wie bijzondere gaven en inzichten worden toegeschreven. Deze persoon heeft dikwijls een zware religieuze zoektocht vol ups en downs achter de rug, maar is er al worstelende van overtuigd geraakt dat hij of zij rechtstreeks toegang heeft tot de bovennatuurlijke werkelijkheid, in verbinding staat met bovenaardse machten en boodschappen van gene zijde kan ontvangen. In de loop der jaren ontstaat er door mond op mond reclame, maar ook door gebruikmaking

van moderne media een groep volgelingen, die is gaan geloven dat hier de ultieme waarheid gepredikt wordt. Gedachten over het naderend einde der tijden hoeven zeker niet vanaf het begin centraal te staan, maar kunnen in de dynamiek tussen leider en groep op de voorgrond gaan treden. In veel religieuze groepen is een vorm van eindtijdverwachting wel min of meer prominent aanwezig, zonder dat er een specifieke datum genoemd wordt.

Zodra echter een profeet met een concrete datum komt, waarop zich de Apocalyps zal aandienen, zet hij of zij de zaak op scherp, voor zichzelf, voor de groep en eventueel ook voor de kritische buitenwacht, zodra deze er lucht van krijgt. Leider en groep hebben zich in een verhevigde dynamiek gestort, waaruit ze zichzelf niet gemakkelijk kunnen bevrijden. De media gooien dan dikwijls nog olie op het vuur. Dat wil niet zeggen, dat de leden per definitie dom, gek of gestoord zijn. Doorgaans gaat het om redelijk denkende mensen, die uitgaande van bepaalde premissen logische stappen proberen te zetten: 'De Bijbel is de ultieme autoriteit, God heeft een duidelijk plan met de geschiedenis, deze persoon heeft goddelijke gaven. Waarom zouden wij daaraan twijfelen? Twijfel en kritiek zijn van de duivel.' Zo loopt men het risico in een tunnelvisie terecht te komen, waaruit men zich alleen met een vlucht naar voren kan bevrijden. Alles blijkt dan als een teken van het naderend einde geïnterpreteerd te kunnen worden. Overtuigde gelovigen zijn niet uit op een kritische toetsing van hun geloof, maar op een bevestiging daarvan. En gemeenschappelijke rituelen dragen bij aan de versterking van die overtuigingen.

Festingers hypothese

De eindtijdgroep die een jaar, een dag of zelfs een uur heeft genoemd waarop de Apocalyps ondubbelzinnig en voor iedereen waarneembaar zal aanbreken, lijkt *à la banque* te spelen. Want als de zaak niet doorgaat, wat dan? Dan ziet de groep zich geconfronteerd met *cognitieve dissonantie*, een onhoudbare spanning tussen geloof en ervaring, tussen enerzijds de heilige overtuiging dat de voorspelling juist zou moeten zijn en anderzijds het onloochenbare feit, dat die voorspelling niet is uitgekomen. De ontgoocheling zal groot zijn. Bovendien stelt de groep zich nog meer bloot aan de ongenadige spot en hoon van de buitenwereld. Erkent de groep dan ruiterlijk dat zij het bij het verkeerde eind had en dat haar veronderstellingen op drijfzand waren gebaseerd? Zweert zij haar geloof af en gaat zij voortaan als een agnostisch genootschap door het leven? Dat is niet waarschijnlijk, als de leider en de groep er heilig van overtuigd zijn dat zij de waarheid in pacht hebben en als zij er door middel van woord en daad veel in hebben geïnvesteerd. Groepsleden hebben de onheilsboodschap verkondigd, ze hebben wellicht hun bezittingen verkocht en huis en haard verlaten. Dan kunnen en zullen zij niet zomaar zeggen: "Oeps, foutje, sorry, volgend keer beter."

De Amerikaanse sociaal-psycholoog Leon Festinger zou iets heel anders verwachten: wie in een dergelijke situatie met onweerlegbare feiten geconfronteerd wordt die rechtstreeks tegen zijn geloof in gaan, zal juist nog meer gesterkt worden in de juistheid van zijn overtuiging en zelfs met verdubbelde ijver proberen anderen van de juistheid van zijn standpunt te overtuigen. Het is een tegendraadse conclusie, dat de weerlegging van een specifieke geloofsovertuiging – op die en die datum

vergaat de wereld – de betrokkenheid van de aanhangers vergroot in plaats van verkleint en het vertrouwen in de profeet of de leider doet toenemen in plaats van verminderen. De cognitieve dissonantie die zo'n weerlegging onvermijdelijk oproept, wordt echter weggemasseerd door een nieuwe interpretatie van de feiten te geven én daarnaast anderen van de waarheid van het geloof te overtuigen. Als meer en meer mensen van de juistheid van het geloofssysteem kunnen worden overtuigd, dan moet dat geloofssysteem uiteindelijk toch wel kloppen (Festinger 1964, 28).

In het najaar van 1954 las Festinger in de krant dat volgens een spiritueel medium, Marian Keech geheten (pseudoniem voor Dorothy Martin), een enorme watervloed op 21 december grote delen van Noord- en Zuid-Amerika onder water zou zetten. Mrs. Keech was al een aantal jaren intensief met theosofie bezig, ze had een cursus Dianetics van Scientology gevolgd en was zich voor vliegende schotels gaan interesseren. En ze kreeg boodschappen door van de planeet Clarion, die haar voor de vloedgolf waarschuwden. In het huis van Mrs. Keech wachtte een groep gelovigen op het naderend einde. Sommigen hadden hun banen opgezegd en al hun bezittingen verkocht. Op de avond voorafgaand aan de watersnoodramp zouden zij door bewoners van de planeet Clarion met hun vliegende schotel opgehaald en in veiligheid gebracht worden. Het lukte Festinger en een medewerker om zich incognito bij de groep aan te sluiten.⁹ Daaraan hebben we een uniek verslag van binnenuit te danken van de lotgevallen van de groep in de maanden voor 21 december en de periode daarna. De groep stond pers en belangstellenden – serieus of niet – welwillend te woord, maar deed zelf deed niet aan actieve verkondiging. Wie klaar was voor de opname, zou toch wel gered worden. De overgrote meerderheid van de aardbewoners zou echter verdrinken.

Op 20 december rond middernacht staat de groep klaar om door de ruimtewezens opgehaald te worden. Er wordt op de deur gebonkt, maar dat blijken een paar jongens te zijn. Verder gebeurt er niets. De teleurstelling is groot, er wordt gehuild, men zoekt naarstig naar verklaringen. Mrs. Keech komt met een nieuwe boodschap: God heeft de ramp afgeblazen. Dankzij de waakzaamheid van de groep is de wereld van de ondergang gered. De meeste groepsleden accepteren deze verklaring, maar een enkeling verlaat het pand en keert niet weer terug. De volgende ochtend belt men alle kranten met het heuglijke nieuws van de grote redding.

Een paar dagen later, op kerstavond, staat de groep op basis van een nieuwe voorspelling nog één keer buiten om opgepikt te worden door de ruimtewezens. In afwachting zingt de groep Christmas Carols, maar wederom meldt de ophaaldienst zich niet. Wel weet men zich al die tijd omringd en beschermd door de afgezanten van de planeet Clarion. In de dagen daarna proberen de kernleden van de groep anderen ervan te overtuigen dat zij de wereld voor ondergang hebben behoed. Dit levert weliswaar geen nieuwe gelovigen op, maar men voelt zich wel gesterkt in zijn geloof. Toch valt de groep als zodanig snel uit elkaar. Mrs. Keech wordt aangeklaagd vanwege verstoring van de openbare orde. Ze gaat ondergronds en duikt enige tijd

⁹ Over de ethische kant van dit participerend onderzoek valt veel te zeggen en dat is nadien ook ruimschoots gedaan. Kun je zomaar een kleine groep infiltreren voor onderzoeksdoeleinden? Welke invloed hadden de onderzoekers op het groepsgedrag? Op de avond voor 21 december waren maar liefst vijf van de vijftien aanwezigen leden van Festingers onderzoeksteam.

later op bij een Dianetics centrum in Arizona (Festinger 1964, 231). Tot haar dood in 1992 gaf zij als 'Sister Thedra' nog steeds boodschappen uit de ruimte aan kleine groepen volgelingen door.¹⁰

Festingers hypothese dat eindtijdgroepen na de falende voorspelling tot grotere bekeringsijver overgaan dan daarvoor neemt ondertussen een hoge vlucht en wordt de inzet van veel vervolgonderzoek. De hypothese blijkt echter niet te kloppen. Althans, in empirisch onderzoek naar andere eindtijdbewegingen blijkt slechts een minderheid, nadat de voorspelling ontkracht was, deze strategie te hanteren. Wat gebeurt er dan wel? In enkele gevallen stopt de beweging, maar meestal weet de religieuze groep te overleven en dikwijls zelfs sterker uit de crisis tevoorschijn te komen. Als er voorafgaand aan de voorspelde datum al een zekere mate van organisatie was, zal deze in de regel overeind blijven. Daarbij is het wel van groot belang dat de leiding snel en adequaat op het onverwachte uitblijven reageert en dat de groepsleden zich spoedig een nieuwe uitleg van de werkelijkheid eigen maken. Als de onderlinge steun binnen de groep maar sterk genoeg is, vervalt de noodzaak om elders steun te zoeken. De groep van Festinger was klein en zwak en had behoefte aan steun uit de buitenwereld.

Veel gebruikelijker strategieën om de cognitieve dissonantie het hoofd te bieden zijn rationalisatie en spiritualisering (Zygmunt 1972; Melton 2000; Dawson 2011, 160). Tezamen leiden deze strategieën tot herbevestiging en mogelijk zelfs versterking van het geloof. Rationalisatie betekent het geven van een min of meer plausibele verklaring voor het uitblijven van het wereldeinde. Spiritualisering houdt in dat er volgens de groep wel degelijk iets gebeurd is op de voorspelde datum, maar dan in het spirituele vlak, niet waarneembaar en toetsbaar voor gewone stervelingen.

Voorbeelden van rationalisatie zijn:

- Dit was een test van ons geloof
- Er is sprake van een menselijke rekenfout, maar het einde is wel degelijk zeer nabij
- Het is de schuld van anderen, de media, de overheid
- De groep gelovigen was zelf nog niet zuiver genoeg

De laatste verklaring gaf Heinrich van Geene, profeet en leider van het Efraïmgenootschap, een kleine pinksterachtige groepering met ongeveer honderd leden uit Heinenoord. Van Geene zag zichzelf als de reïncarnatie van de profeet Elia. Hij had voorspeld dat voor het einde van het jaar 2001 de Efraïmgelovigen ten hemel zouden worden opgenomen en dat het einde der tijden zou aanbreken. Toen dit uitbleef verliet een aantal leden teleurgesteld de groep, maar anderen bleven geloven in de profetieën van Van Geene. Zij hadden dikwijls al hun schepen achter zich verbrand, de banden met hun familie verbroken en hun bezittingen verkocht. Begin 2002 kwam Van Geene met de verklaring dat God het plan had moeten

¹⁰ https://en.wikipedia.org/wiki/When_Prophecy_Fails.

uitstellen omdat de zogenoemde Bruidsgemeente nog niet gereed was, ze was nog niet zuiver genoeg. Vanaf dat moment zonderde het Efraïmgenootschap zich steeds meer af van de buitenwereld. De groep werd kleiner en kleiner, vooral ook omdat Van Geene leden excommuniceerde, omdat ze in zijn ogen de zuiverheid van de Bruidsgemeente bezoedeld hadden. (Klooster 2007; Hak en Jansma 2010). De groep bestaat anno 2017 nog steeds, maar telt nog maar een handjevol gelovigen. Na een meerjarig verblijf in Israël is de groep neergestreken in Probsteierhagen, een dorpje nabij Kiel in Noord-Duitsland.¹¹

De eerdergenoemde evangelist Harold Camping zat daags na de aangekondigde Dag des Oordeels al weer klaar om in zijn dagelijkse radioprogramma onthutste gelovigen, maar ook sceptische en spottende buitenstaanders te woord te staan. In het begin was hij nog wat ambivalent in zijn uitspraken, maar gaandeweg werd hij steeds stiller. Hij had het toch bij het juiste eind gehad. “...the May 21 statement was absolutely accurate.” (Sarno et al. 2015, 216) Christus was gekomen om te oordelen, maar dan spiritueel. De voorspelde aardbeving legde hij nu ook overdrachtelijk uit: de wereld was in shock vanwege de aankondiging van Oordeelsdag. En was de hele campagne eigenlijk niet een geweldige manier geweest om de wereld op de hoogte te brengen van de wederkomst van Christus?¹² Evangelisatie vond nu niet meer plaats, want de deur naar verlossing was inmiddels gesloten. Op 9 juni kreeg Camping een hartaanval en keerde hij niet meer terug in de openbaarheid. In 2013 overleed hij. De organisatie van Family Radio heeft deze gebeurtenissen overleefd en zendt nog steeds uit. De huidige website van Family Radio heeft wel een biografie van Camping geplaatst, maar rept met geen woord over deze turbulente periode. Alsof men zich er toch wat voor geneert.¹³

Een en ander laat zien dat een religieuze groep of organisatie een eindtijd-echec kan doorstaan als de leiding maar snel en adequaat reageert. Dat kan dus door een plausibel klinkende verklaring te geven en door de zaak te spiritualiseren. Eigenlijk is de profetie toch gewoon uitgekomen, al had men zich bepaalde onderdelen aanvankelijk wellicht iets fysieker en materiëler voorgesteld. Daarnaast helpt het ook als de aandacht verschoven wordt naar minder kwetsbare elementen binnen het geloofssysteem. Je zou in sommige gevallen van *bagatellisering* als strategie kunnen spreken: de groep ontkent achteraf dat alles om de eindtijdvoorspelling had gedraaid (Thompson 2005). Dat is wat we meestal ook zien: de leider en de kern van de groep worden niet plotseling agnostisch, maar hun geloof blijft in grote lijnen overeind. Het geloof in een spoedig einde der tijden kan zelfs nog wel een belangrijke plek in de leer van de groep innemen, maar men zal zich niet meer op een concrete datum vastleggen.

¹¹ ‘Israël-avontuur van Hollandse sekte is voorbij’, *Trouw*, 30 aug. 2014, via <https://www.trouw.nl/home/israel-avontuur-van-hollandse-sekte-is-voorbij~a2ec0fe1/>.

¹² ‘An Important Letter from Mr. Camping – March 2012’, <http://www.christianpost.com/news/harold-camping-admits-hes-wrong-about-doomsday-predictions-full-statement-71008/>.

¹³ <http://frfounders.org/harold-camping-bio-continued/>.

Terug naar de Mont Blanc

Maar wat was dat toch met die mensen die zich in 1960 op de Mont Blanc hadden teruggetrokken? Wie waren dat? Hoe kwamen ze aan hun informatie? Hoe reageerden ze op het uitblijven van de watersnoodramp? En waarom had ik er als achtjarig knaapje blijkbaar van gehoord?

De laatste vraag is het gemakkelijkst te beantwoorden. Berichten over de groep op de Mont Blanc hadden wereldwijd, en ook in Nederland, in zo'n beetje alle kranten gestaan. Voor zover ik heb kunnen nagaan, begint de aandacht met een serie artikelen in de Turijnse krant *La Stampa*, vanaf 6 juli 1960 vrijwel dagelijks.¹⁴ Internationale persbureaus zetten een samenvatting op de telex en zo komt het bericht ook in onze eigen *Nieuwe Haagsche Courant* terecht. Journalisten en fotografen reizen af naar de Mont Blanc. Op 2.173 meter hoogte ligt het Pavillion Gehovonise, wat zoveel betekent als 'tent van God'. Daar is de Milanese kinderarts Elio Bianca met zijn volgelingen neergestreken in afwachting van de Apocalyps.

Broeder Emman, zoals hij zich noemt, is opgegroeid in een spiritueel milieu. Zijn zuster Wilma sterft in 1954 op jonge leeftijd. Vlak voor haar dood vertrouwt ze hem toe dat ze hem tekenen van gene zijde zal zenden. "Als jullie mijn parfum ruiken, weten jullie dat ik ben teruggekomen."¹⁵ Emman blijkt over mediamieke gaven te beschikken en krijgt op zeker moment niet alleen boodschappen van zijn gestorven zuster door, maar ook van Italiaanse dichters, de Chinese wijsgeer Lao Tse en de aartsengel Gabriel. De familie moet de mensheid redden en op Gods wegen leiden. Emmans moeder neemt de boodschappen op tape op en schrijft ze uit. Vader Bianca is aanvankelijk sceptisch, maar raakt gaandeweg ook overtuigd.

In datzelfde jaar, 1954, richt Broeder Emman de esoterische Comunità del Massiccio Bianco op. Enkele jaren later blijkt deze zo'n honderd leden te tellen, voornamelijk in Noord-Italië. Bianca krijgt de boodschap door dat een enorme ramp de aarde zal treffen. Op 14 juli 1960 zal een gigantische kwikzilverbom ontploffen, de aarde zal 45 graden uit het lood gerukt worden en een vloedgolf van ongekende omvang zal de aarde overspoelen. Op de gehele aarde zullen slechts 12 miljoen mensen de ramp overleven. Begin juli 1960 trekt Emman zich met zijn volgelingen terug in het paviljoen op de Mont Blanc. De groep legt voorraden aan, brengt versterkingen aan in het pand en bestelt tien rubberboten, die overigens niet op tijd zullen aankomen. De groep zal na 14 juli samen met de andere overlevenden een nieuwe wereld opbouwen.

"En ook in Nederland, zelfs in Nederland zijn er mensen die hun bezittingen beginnen te verkopen omdat zij vrezen (of hopen) dat die Italiaanse dokter gelijk heeft en het einde der wereld is gekomen."¹⁶

Op de achtergrond, daar wijst de pers ook op, speelt de angst voor een atoomoorlog. Sommige kranten grijpen het gebeuren aan om te waarschuwen tegen

¹⁴ Het eerste artikel over deze groep verschijnt overigens al op 14 mei 1959 in *La Stampa*: 'La nuova "arca di Noè", sul massiccio del Bianco'.

¹⁵ W.F. van Peijpe, 'Nu de wereld op 14 juli niet is vergaan.' *Vrij Nederland*, 30 juli 1960.

¹⁶ 'Want gij weet niet...', *Nieuwe Leidsche Courant*, 8 juli 1960, via <https://leiden.courant.nu>.

valse profeten. Dag noch uur van het wereldeinde zijn immers bekend. “Leef als een christen, verwachtend uw Heer en Heiland. Dan behoeft niemand zich in de war te laten brengen door de waandenkbeelden van een geestelijk gestoorde.” schrijft de protestants-christelijke *Nieuwe Leidsche Courant*.¹⁷ En de communistische krant *De Waarheid* ziet er een afleidingsmanoeuvre van het grootkapitaal in:

“Ach nee, onze Italianen op de Mont Blanc zullen wel geen rovers zijn. Maar met hun dwaze vertoning bewijzen ze toch wel een grote dienst aan de rovers van het imperialisme, die er beslist geen bezwaar tegen hebben, dat de mensen angstig op het einde der tijden wachten in plaats van te strijden voor betere tijden.”¹⁸

Een Nederlandse sociaal-psycholoog, W.F. van Peijpe, heeft de berichten in zijn krant gelezen en reist spoorlags naar Courmayeur aan de voet van de Mont Blanc af. Dit is een uitgelezen kans om Festingers hypothese te testen. Zal de groep gaan evangeliseren als de voorspelling niet uitkomt? Op 13 juli gaat hij naar boven en treft daar naast de groep rond Broeder Emman zo’n twintig journalisten en fotografen aan. Hij spreekt met de moeder van Emman en met een ander lid. Emman krijgt hij wel te zien, maar niet te spreken. Van Peijpe omschrijft hem als een knappe, maar ietwat onverzorgde man. De groep maakt op hem een rustige en opgewekte indruk.¹⁹

De volgende dag, de dag van de climax, gaat hij opnieuw naar boven. De journalisten vervelen zich en vragen een vrouw om op de trompet te blazen. Er heerst ‘een kermisachtige sfeer’, maar dat komt vooral door de samengestroomde pers en nieuwsgierige toeristen. Tot aan kwart voor twee mediteert de groep van Bianca in alle rust in het paviljoen. Het moment suprême verstrijkt zonder dat er iets gebeurt.

Om vijf voor twee komen broeder Emman en een ander groepslid naar buiten. Emman verklaart: “Onze zitting heeft plaatsgehad in een serene sfeer. U zoudt blij moeten zijn, dat wij die fout gemaakt hebben. Ons geloof wankelt niet want wij zijn niet gebonden aan een materieel doel, maar aan God. Amen.” Dat is alles. Ze gaan weer naar binnen. De pers verlaat teleurgesteld het toneel en daalt af. De verkiezing van Miss ‘Einde van de wereld’ aan de voet van de Mont Blanc is spannender nieuws.

Van Peijpe gaat echter de volgende dag weer naar boven en spreekt onder andere met Emman en zijn moeder. Zij hebben zich jaren hier op voorbereid, maar zijn niet geschokt door het uitblijven. Zij blijven wachten op orders. Het kan nu elk moment alsnog gebeuren. Hun houding blijft volgens Van Peijpe tot het einde vriendelijk-neutraal zonder enige zendingsijver of verlangen naar meer begrip. Bevestiging van Festingers hypothese heeft hij niet gevonden.

De berichtgeving in Nederlandse kranten laat zien dat de opwinding over deze gebeurtenissen ongeveer een week vòòr de 14^e juli begint en een week na deze datum alweer is weggeëbd. De piek ligt duidelijk op 14 en 15 juli. Daarna verdwijnen

¹⁷ Idem.

¹⁸ ‘De wereld is al talloze malen vergaan... En meestal zat er iets achter.’, *De Waarheid*, 11 juli 1960.

¹⁹ W.F. van Peijpe, ‘Nu de wereld op 14 juli niet is vergaan.’ *Vrij Nederland*, 30 juli 1960.

Broeder Emman en zijn Comunitá uit beeld om daar – voor zo ver ik heb kunnen nagaan – niet meer in terug te keren. Een groepslid zou nog gezegd hebben: er zijn hier voorraden genoeg, we kunnen net zo goed nog een poosje blijven.

Wat is er nadien van Elio Bianca, alias Broeder Emman, geworden? Ik heb geen idee. Het lijkt of hij in rook is opgegaan. Een eendagsvlieg in het wereldnieuws. Maar misschien is hij toch gewoon doorgegaan met het doorgeven van spirituele boodschappen en is de kern van de groep hem daarin blijven volgen. Aan een nieuwe voorspelling over dag en uur van het einde van de wereld zal hij wel zich niet meer gewaagd hebben. Zijn ‘fifteen minutes of fame’ (Andy Warhol) tegen wil en dank heeft hij ruimschoots gehad. Dat was eens maar nooit weer. Het is einde oefening.

Enige dankwoorden

Tenslotte nog enkele dankwoorden. In 1970 kwam ik aan bij de Vrije Universiteit om sociologie te studeren. Met een onderbreking van krap twee jaar heb ik 46 jaar in diverse hoedanigheden aan deze onvolprezen universiteit mogen vertoeven, als student, als promovendus, als postdoc, als docent en als hoogleraar. Ik ben het Bestuur van de VU veel dank verschuldigd.

Graag noem ik bij name hoogleraar Gerard Dekker, bij wie ik in 1990 promoveerde op een studie naar de evangelische beweging in Nederland en die vele jaren mijn mentor en naaste collega was. Ook na zijn emeritaat in 1996 bleef hij mij volgen en van goede raad voorzien. Ik heb het altijd een grote eer gevonden dat ik hem op deze leerstoel mocht opvolgen. Ik noem ook hoogleraar Gerben Heitink, met wie ik tot aan zijn emeritaat in 2003 lief en leed van het smaldeel Praktische Theologie en Sociale Wetenschappen mocht delen. En ik noem hoogleraar Joke van Saane, vele jaren mijn naaste collega op de Faculteit. Samen gaven we de Inleiding Sociale Wetenschappen en lazen we met studenten klassieke teksten van Freud, Weber, Durkheim en anderen. In het preflex-tijdperk deelden we een kamer op de 14^e verdieping van het Hoofdgebouw. Daar is al die jaren veel gelachen en bij tijd en wijle heftig gediscussieerd over onderwerpen als bekering, wondergeloof of gebedsgenezing.

Ik prijs mij gelukkig met mijn jongere collega's dr. Miranda Klaver en dr. Johan Roeland. Zij zetten de traditie van het sociaal-wetenschappelijk onderzoek naar religie op een creatieve en enthousiasmerende wijze voort. En zo eens in de zoveel tijd trekken we ons met elkaar en enkele andere collega's in de bossen terug om evangelische boeken, films of tv-programma's te analyseren. Het symposium van eerder deze middag is ook uit zo'n retraite ontstaan. Dit zijn wel de krenten in de pap van het universitaire bestaan.

Ik dank de collega's van de Faculteit der Godgeleerdheid, zowel de wetenschappelijke staf als het ondersteunend personeel voor de prettige samenwerking in al die jaren. Ik dank promovendi en oud-promovendi voor de stimulerende gesprekken. Een aantal van hen is vanmiddag hier aanwezig. Een kwart eeuw mocht ik studenten inwijden in de sociologische benadering van religie. Aanvankelijk waren dat nog hoofdzakelijk studenten van gereformeerden huize. Met een qua religieuze achtergrond steeds diverser wordende studentenpopulatie merkte

ik dat mijn gereformeerde grapjes niet altijd meer overkwamen, zoals ik ze bedoelde. Ik moest het roer flink omgooien en de colleges anders organiseren. Mijn colleges werden dynamischer en visueler. Ik hoop dat de studenten er wat van hebben opgestoken. In ieder geval heb ik van hun kritische en betrokken houding veel geleerd.

Met respect en genegenheid denk ik terug aan mijn overleden ouders, die mijn ontwikkeling altijd met grote belangstelling gevolgd hebben. En ik noem met veel liefde de namen van Jeanne, Ruth, Sebas en Hannah. Ik hoop dat we nog heel lang van elkaar mogen genieten en alles mogen delen wat ons bezighoudt.

Men vraagt mij weleens gekscherend of ik niet in een diep gat gevallen ben sinds mijn emeritaat op 1 januari jongstleden. Dat valt reuze mee. Ik heb nu veel meer tijd om dingen grondig uit te zoeken. Er is een hoop ruis weggevallen. Daarnaast ga ik, zoals sommigen onder u weten, graag met de fotocamera op pad om het leven in stad en land op heterdaad te betrappen. En ik wijs de vragenstellers graag op een artikel in het universiteitsblad *Ad Valvas* van 23 maart 2016: 'De gelukkigste hoogleraren zijn met pensioen.'

Ik had altijd de gewoonte om colleges en hooglerarenvergaderingen op te luisteren met een gedicht van een bekende of onbekende poëet. Ter afsluiting wil ik die gewoonte vandaag nog één keer voortzetten met een fragment uit *Phaedra* van Hugo Claus:

Fragment uit Phaedra (toneelstuk), naar Seneca

Ik zal hem niet zien
maar ooit zal hij komen
de witte dag
van het einde van de wereld,
als de goden eindelijk de mensen
hebben verjaagd van de aarde,
en het zal zijn zoals het vroeger
was, zonder schuld, zonder boete,
leeg, wit, stil, een woestijn zonder
één klacht.

Hugo Claus

In: Huub Oosterhuis (red.). 1995. *En al mijn levensdagen stonden in uw boek. Gedichten naar de Bijbel uit de twintigste eeuw*. Utrecht: Kwadraat Educatief, 227.

Literatuur

- Boyer, Paul. 1992. *When Time Shall Be No More. Prophecy Belief in Modern American Culture*. Cambridge, Ma.: Harvard University Press.
- Cohn, Norman. 1972 (1957). *The Pursuit of the Millennium. Revolutionary millenarians and mystical anarchists of the Middle Ages*. London: Paladin.
- Dawson, Lorne L. 2011. 'Prophetic Failure in Millennial Movements.' In: Wessinger, Catherine (Ed.). *The Oxford Handbook of Millennialism*. Oxford: Oxford University Press, 150–170.
- Dekker, W.H., en W. Vollbehr. 2007. *De verlegenheid voorbij. Onderzoek ter gelegenheid van het 40-jarig bestaan van de Evangelische Omroep*. Ede: Christelijk Hogeschool Ede.
- Festinger, Leon, Henry Riecken, and Stanley Schachter. 1964 (1956). *When Prophecy Fails. A Social and Psychological Study of a Modern Group that Predicted the Destruction of the World*. New York: Harper & Row.
- Flannery, Frances L. 2016. *Understanding Apocalyptic Terrorism: Countering the Radical Mindset*. Abingdon: Routledge.
- Hak, Durk, en Lammert Gosse Jansma. 2010. 'Het einde der tijden en het Efraïm Genootschap.' *Religie & Samenleving*. 5, nr. 1: 21–53.
- Jansma, Lammert Gosse. 2016. *Wachters van de Nacht. Historicisten en het einde der tijden: eind 19^e eeuw, 1934 of 2018?* Delft: Eburon.
- Klooster, Leonie. 2007. 'Als eindtijdvoorspellingen niet uitkomen. De verwachte opname van het Efraïmgenootschap.' Vrije Universiteit Amsterdam, ongepubliceerde bachelorscriptie Religie en Levensbeschouwing.
- Kranenborg, R. 1996. 'Berekeningen van het einde. Apocalyptische berekeningen binnen christendom en New Age.' *Religieuze Bewegingen in Nederland*. Nr. 32: 1–40.
- Lindsey, Hal. 1972. *De planeet die aarde heette (The Late Great Planet Earth)*. Laren N.H.: Luitingh.
- Melton, J. Gordon. 2000. 'Spiritualization and Reaffirmation. What Really Happens When Prophecy Fails.' In: Stone, Jon R. (Ed.). *Expecting Armageddon: Essential Readings in Failed Prophecy*. New York: Routledge, 145–157. Oorspronkelijk verschenen in *American Studies*. 1985, 26, No. 2, 17–29.
- Partridge, Christopher. 2006. 'The Eschatology of Heaven's Gate.' In: Newport, Kenneth G.C., and Crawford Gribben (Eds.). *Expecting the End. Millennialism in Social and Historical Context*. Waco: Baylor University Press, 49–66.
- Sarno, Charles, Benjamin Shestakofsky, Helen Shoemaker, and Rebecca Aponte. 2015. 'Rationalizing Judgment Day. A Content Analysis of Harold Camping's *Open Forum* Program.' *Sociology of Religion*. 76, no. 2: 199–221.
- Stoffels, Hijme. 1976. 'De jaren komen en gaan voorbij.' *Weerwoord*. 2, nr. 4: 4–7.
- Stoffels, Hijme. 1982. 'Socialisme à la Creme.' *Religieuze Bewegingen in Nederland*. Nr. 5: 18–29.
- Stoffels, Hijme. 1983. 'Waar blijft de Maitreya?' *Religieuze Bewegingen in Nederland*. Nr. 6: 85–90.
- Thompson, Damian. 2005. *Waiting for Antichrist. Charisma and Apocalypsis in a Pentecostal Church*. New York: Oxford University Press.
- Wessinger, Catherine. 2011. 'Millennialism in Cross-Cultural Perspective.' In: Wessinger, Catherine (Ed.). *The Oxford Handbook of Millennialism*. Oxford: Oxford University Press, 3–24.
- Zygmunt, Joseph. 2000. 'When Prophecies Fail. A Theoretical Perspective on the Comparative Evidence.' In: Stone, Jon R. (Ed.). *Expecting Armageddon: Essential Readings in Failed Prophecy*. New York: Routledge. Oorspronkelijk verschenen in *American Behavioral Scientist*. 1972, 16, No. 2, 245–268.

De auteur

Hijme C. Stoffels (Den Haag 1952) studeerde sociologie en theologie aan de Vrije Universiteit en promoveerde aldaar in 1990 op *Wandelen in het licht. Waarden, geloofsovertuigingen en sociale posities van Nederlandse evangelischen*. Een postdoc-onderzoek leidde tot de studie *Als een briesende leeuw. Orthodox protestanten in de slag met de tijdgeest* (Kampen: Kok 1995). Vanaf 1994 was hij als universitair docent werkzaam aan de Faculteit der Godgeleerdheid van de VU en vanaf 2001 als bijzonder hoogleraar Sociologie van Kerk en Godsdienst. Deze leerstoel werd in 2006 omgezet in een gewone leerstoel. Hij leidde de capaciteitsgroep Praktische Theologie/Sociale Wetenschappen (later Praxis geheten) en maakte diverse malen deel uit van het Faculteitsbestuur. Hij deed onder meer onderzoek naar nieuwe religieuze bewegingen, het geloof in wonderen, domineeskinderen, geloofsveranderingen bij studenten, bijbelbezit en bijbelgebruik, doopsgezinde belijdenissen, migrantenkerken en stedelijke vormen van religiositeit. Hij schreef tal van artikelen en boekbijdragen over deze en andere onderwerpen op het terrein van de godsdienstsociologie en gaf er colleges over. Als eerste of tweede promotor begeleidde/begeleidt hij ca. 20 promoties.

Prof.dr. H.C. Stoffels
p/a Faculteit der Godgeleerdheid
Vrije Universiteit
De Boelelaan 1105
1081 HV Amsterdam
h.c.stoffels@vu.nl